

Fangeleiren i Beisfjord 1942-1945

Jugoslaviske fanger og sovjetiske krigsfanger

Forfatter: Michael Stokke, forsker ved Narviksenteret

Beisfjord er et tettsted 12 km sørøst for Narvik. Under krigen bodde det under hundre mennesker der. I juni 1942 opprettet SS en fangeleir for 900 jugoslaviske fanger midt i Beisfjord. I tilknytning til fangeleiren var det også en leir for de tyske vaktmannskaper. I oktober 1942 ble fangene flyttet og da overtok Wehrmacht leiren. I samme måned kom sovjetiske krigsfanger og frem til freden i mai 1945 forble det en fangeleir for bare sovjetere. Antallet sovjetiske fanger steg fra 600 i 1943 til over 1500 i slutten av 1944.

De jugoslaviske fangene

24. juni 1942 glir skipet «Kerkplein» inn mot Narvik havn. På Fagernes kai blir 900 fanger satt i land. De begynner å gå den ti kilometer lange veien mot Beisfjord der en nybygd fangeleir venter. På veien faller fanger av utmattelse og vaktene slår dem med stokker eller stikker dem med bajonetter. Fem fanger blir slått og dør langs veien og en blir skutt. Vidoje Vajovic fra Serbia blir skutt fordi broren Milosav forsøkte å hjelpe ham da Vidoje er syk og ikke klarer å gå så fort. En tysk offiser slår dem og Milosav svarer ham. Det er nok til at broren blir skutt. Også norske vakter går langs rekkene og slår fanger. Slik begynte marerittet for jugoslavene.

4049 jugoslaviske fanger var i Norge fra juni 1942 frem til freden. Ca. 2400 av disse ble drept eller døde av sykdom og underernæring i løpet av perioden. De jugoslaviske fangene som kom til Norge var blitt tatt til fange som partisaner eller sympatisører under kampene i Jugoslavia, og ventet dødsstraff. SS sendte dem i stedet til Norge til arbeid i Trøndelag, Nordland og Finnmark, totalt 27 forskjellige leirer. Beisfjord ble den fangeleiren der flest fanger døde, 748 av 900 fanger døde på fire måneder. Behandlingen som fangene fikk i de fem leirene som ble styrt av SS, var særlig brutal de ni første månedene av leirenes eksistens, fra juni 1942 til april

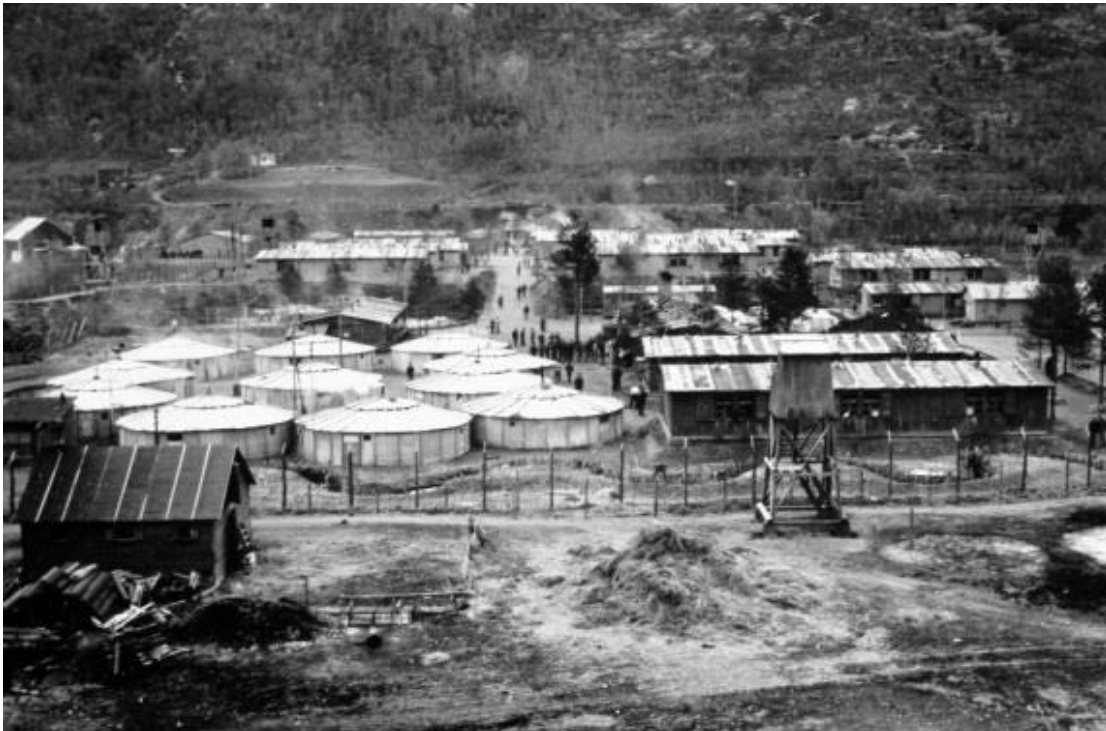
1943. Da Wehrmacht overtok fangeleirene og jugoslavene fikk krigsfangestatus, ble det mye bedre forhold.

Bilde: Adil Grebo fra Sarajevo. En av lederne i fangenes illegale organisering, ble syk og ble skutt natt til 18. juli 1942. Foto fra Ljubo Mladenovics samling.

En måned etter anløpet i Narvik ble også Milosav Vajovic skutt. Begge brødrene var arrestert som partisaner, i likhet med de fleste andre som ble sendt til Norge. Under kampene i Jugoslavia hadde de flyktet inn i skogen, fått våpen fra Titos frigjøringshær og kjempet mot den tyske okkupasjonsmakten og deres medløpere, tsjetnikene. I begynnelsen av 1942 satte nazistene inn et større angrep og tok mange tusen partisaner til fange. Nazistene regnet dem ikke som krigsfanger, men som kriminelle banditter som fortjente dødsstraff for å ha angrepet vernemakten. Mange ble sendt til konsentrasjonsleiren Jasenovac i Kroatia eller andre leirer i Serbia. Men da Josef Terboven, rikskommissær i Norge ville ha styringen på vernemaktens arbeidsprosjekter, fikk han ut flere tusen fanger. De første 2600 fangene kom i juni 1942 til Norge, de hadde da vært på en to måneder lang reise gjennom hele Europa.

Fangene som kom til fangeleiren i Beisfjord ble fordelt på sju mannskapsbrakker på en stor slette midt i den lille bygda. Det var også noen brakker til vask, kjøkken og noen latriner.

Bilde: Beisfjord-fangeleiren juni 1945. Foto fra Museum Nord, Ofoten museum.

Ved siden av fangeleiren var brakkeleiren for leirledelsen og vaktene. Det var SS som styrte leiren. Terboven og øverstbefalende for sikkerhetspolitiet, Wilhelm Rediess kalte inn SS-offiserer fra konsentrasjonsleirer fra Tyskland til å lede fangeleirene for jugoslaver i Norge. 50-60 offiserer ble fordelt på ledelsen i Oslo og fire fangeleirer i Nordland og Karasjok i Finnmark.

Øverstbefalende for leiren i Beisfjord var obersturmführer Wilhelm Goecke. Franz de Martin og Otto Seifert var nestkommanderende. De tyske vakter på ca. 150 mann tilhørte ikke SS, men Ordnungspolizei, det vanlige tyske politiet. I tillegg var det ca. 50 norske vakter tilhørende Hird-vaktbataljonen. Nordmennene vervet seg frivillig til tjenesten, lokket av gode økonomiske betingelser. Disse to gruppene av vakter som ikke tilhørte SS, var gode redskaper for SS-ledelsen til å undertrykke og mishandle fangene. Det ble gitt fritt spillerom for enkeltpersoner til å slå fanger.

Livet i leiren var brutalt, og medførte en rask nedbrytning av fangenes helse. De arbeidet mest i og rundt leiren i begynnelsen, men fikk ikke lov til å gå inn i brakkenene

mellom kl. 5 om morgenen og 20 om kvelden. Selv i regn og kulde måtte de gå halvnakne. Offiserene og vaktene gikk rundt i leiren og kommanderte fanger, for eksempel til å løpe omkring leiren eller kjøre trillebår med medfanger oppi. De som ikke maktet dette, ble slått. Kombinert med lite mat førte behandlingen til at flere og flere fanger ble syke og måtte legges inn på sykebrakken. Matrasjonen var bare 250 gram brød hver dag, litt margarin og en suppe med litt grønnsaker oppi. For de fangene som arbeidet med steinarbeid eller annet hardt arbeid, tok dette på helsen. Dokumenter fra den tyske SS-ledelsen viser at tallet på syke økte kraftig:

5. juli 1942: 87 syke / 800 friske

10. juli 1942: 175 syke / 710 friske

14. juli 1942: 205 syke / 677 friske

16. juli 1942: 260 syke / 618 friske

17. juli 1942: 310 syke / 566 friske

På tolv dager hadde antallet syke mer enn tredoblet seg. I samme periode ble 21 fanger slått i hjel eller døde av andre årsaker. Reidar Bergfall som var 17 år og bodde ved Fagerneskaaien, så en ung fange dø rett foran øynene på seg. Fangene var på arbeid ved kaien da Stojan Todoric, 14 år fra Kroatia, plutselig falt om og døde.

De syke ble lagt inn i brakker der det verken var senger eller madrasser, de lå rett på gulvet. Det var lite medisiner for så mange. De fleste var også utslitt og trengte både hvile og mye mat. Men de fikk ingen spesiell diett eller økte matrasjoner.

12. juli 1942 kom noen tyske offiserer, en tysk og en norsk lege på inspeksjon til leiren. Under forhør som ble foretatt av den britiske krigsforbryterkommisjon høsten 1945, uttalte den norske legen:

Alle fangene hadde lus, og de var ubeskrivelig utmagret. De fleste av dem var i skitne og opprevede klær og uten sko. De hadde sår og byller over hele kroppen fra dårlig mat og mangel på hygiene. De syke ble lastet inn i brakkene som sild. De lå direkte på gulvet uten noe medisinsk hjelp. Der var medisin, men det var forbudt å bruke den på serbere. Hver morgen var det 15-20 nye tilfeller av isolasjon. SS-offiserenes mistanke om tyfus fikk de bekreftet gjennom denne legen. Tyfoidfieber må diagnostiseres gjennom prøver av blod eller avføring. De som er syke av tyfoidfieber,

er slappe, har diaré og flekker på kroppen. De fysiske symptomene som fangene hadde, stemte, men verken den norske eller den tyske legen tok likevel blodprøver. Den norske legen tar ut 85 fanger som angivelig skal ha tyfus. Han skal ikke ta tatt blodprøver, heller ikke undersøkt dem grundig, men tatt ut de 85 på avstand da de så skrøpelige ut. De sendes umiddelbart inn i sykebrakken.

Følgene for de syke som feilaktig ble diagnostisert med tyfus, var forferdelig. Rikskommissær Terboven kom til leiren den 15. juli. Leiren ble da delt i to, med piggråd. Den tyske legen som også var innom, samlet de syke i to brakker. Deretter startet arbeidet med å grave store grøfter utenfor piggrådgjerdet. Om kvelden 17. juli ble 588 friske ført ut av fangeleiren med kurs for et karantenested på Bjørnfjell. 287 syke ble værende igjen i sykebrakkene.

Det ble satt opp maskingevær på et brakketak og i et vaktårn, og i grupper på 20 ble de syke fangene ført til grøftene utenfor piggrådgjerdet. Så begynte skytingen. Noen fanger barrikaderte seg i den ene sykebrakken og ville ikke komme ut. Da tente SS på brakken, som brant ned med de syke fangene inni.

Natt til 18. juli 1942 skyter og brenner SS 287 jugoslaviske fanger. Det blir den største massakre av fanger i Norge under andre verdenskrig.

Bilde: Tre brakker brenner natt til 18. juli 1942. Foto fra Narviksenteret.

I løpet av de ni månedene fra juni 1942 til mars 1943 ble det jevnlig foretatt slike henrettelser av jugoslaviske fanger i norske leirer. 27 fanger ble skutt på Ulven ved Bergen og 26 ble skutt i Tromsø under et skipsanløp. I begge tilfeller ble det sagt til fangene at de syke skulle til sykehus. I Karasjok-leiren, i Botn, i Korgen og Osenleirene ble grupper fra 10 til 50 syke fanger tatt ut av leirene og skutt. SS rensket ut sykebrakkene på den måten. Først da Wehrmacht overtok kontrollen over leirene i april 1943, ble syke fanger sendt til tyske lasarett i Trøndelag og Lillehammer, totalt over 500 personer. Mange av disse overlevde.

De 588 fangene som ble sendt til Bjørnfjell i karantene, hadde bare større lidelser i vente. I «leiren» der de skulle bo, var ingen brakker bygd. Bare vaktens brakker var ferdige. Fangene måtte ligge i to uker på fjellet på bare mosen. Så måtte de selv bygge leiren. Det utviklet seg sykdommer. SS inspiserte fangene nøye og skjøt de syke umiddelbart. 22. juli, to dager etter ankomsten, måtte alle fangene løpe rundt leiren seks ganger. De fangene som ikke maktet dette, ble skutt. Ti fanger klarte det ikke og de ble tatt ut og skutt lengre nede ved vannet i en grav som snart ble full av døde fanger. Slike løp ble arrangert flere ganger, med døde som resultat hver gang.

Fangene skulle arbeide med å bygge veien til grensen, men hadde ikke verktøy i begynnelsen og lite var gjort klart for arbeidet. Flere fanger var så svake at de døde under arbeidet. Disse ble begravd langs veien.

Fangene holdt motet oppe ved å synge sanger fra forskjellige deler av Jugoslavia. En sang som ble skrevet i Kordun i 1941, da Ustasjas offensiv drepte mange, var godt kjent i leiren, og fikk endret begynnelse:

«Na Bjørnefjellet grob do groba, trazi majka sina svoga.

Nasla ga je, na grob klekla i ovako sinu rekla.»

«På Bjørnfjellet på en grav blant mange, leter en mor etter sin sønn.

Hun finner ham, kneler ved graven og hvisker disse ord.»

Etter fem uker på fjellet var 242 fanger døde. De siste 43 var syke som ble skutt ved tilbaketuren til Beisfjord.

Kart over området Beisfjord fangeleir og Øvre Jernvann, bilde av informasjonsmonument. Informasjonsmonumentet og rester av leiren kan ses der i dag. Kart/foto fra Narviksenteret.

346 fanger returnerte til Beisfjord 25. august. Ved ankomsten så de at det manglet tre brakker, og de skjønnte etter hvert hva som hadde skjedd med deres syke kamerater. Overlevende har fortalt hvordan en lang stillhet fulgte.

Tilbake i leiren var alt ved det samme. Drevet hardt av vakter og offiserer døde stadig fler. 1. oktober ble en gruppe fanger sendt til Korgen leir for å bygge på veien over Korgfjellet. 25. oktober forlot de siste fangene leiren. Til sammen 748 av de 900 fangene som var kommet i juni, var da drept. Lidelsene fortsatte i Korgen og ytterligere 50 fra Beisfjord døde.

De jugoslaviske fangene ble overført til Wehrmacht i mars 1943 og ble behandlet som krigsfanger. Behandlingen endret seg dermed til det bedre, og fra våren 1944 fikk de motta pakker fra Røde Kors og brev hjemmefra. Da hadde de jugoslaviske fangene fått det bedre enn de sovjetiske krigsfangene. Det døde ca. 500 jugoslaviske krigsfanger på de siste to årene i motsetning til ca. 2100 de første ni månedene under SS.

I 1953 ble nesten alle jugoslaver som ble drept i fangenskap i Norge under okkupasjonen samlet på to gravsteder. De døde fra Nord-Norge ble samlet i Botn i Nordland. 22. juni 2011 ble tuftene fra brakkene, piggråden, stien, stedet der massegraven lå og området rundt leiren i Øvre Jernvann fredet av riksantikvaren.

Bilde: Fra oppgravingen i juni 1945 ved Øvre Jernvann. Foto fra Bjørn Winsnes.

Sju av de ca. 20 SS-offiserer som hadde arbeidet i leirene Beisfjord og Øvre Jernvann ble arrestert og sendt til Beograd våren 1946. Alle fikk dødsstraff. Også norske vakter som hadde begått drap eller mishandlet fanger ble arrestert etter krigen og dømt.

Et monument over jugoslavene ble satt opp i 1949 og står fremdeles der.

Bilde: Fra Beisfjord, 1949. Foto fra Museum Nord, Ofoten museum.

De sovjetiske krigsfangene

Da de sovjetiske krigsfangene kom til leiren i slutten av oktober 1942, kom de til en ferdig fangeleir. Fangene arbeidet på Fagernes og mange ulike steder i Narvik. Arbeidet gikk ut på å bygge forsvarsanlegg og bunkere og mye annet innen transport og forsyningsarbeid. Antallet fanger lå på mellom 600 til 900 frem til oktober 1944. Da kom det mange fanger fra Finland slik at det i mai 1945 var 1583 fanger i leiren. Da var også brakkeene overfylt.

Fjodor Ivanovitsj Goma forteller at han kom til fangeleiren i 1943: Vi bodde i brakker med 30-50 mennesker i hver. Vi sov på halmmadrasser og måtte vaske oss i traue. Vi jobbet blant annet med å bygge garasjer på Ankenes. Vi bygde gulv og tak på garasjen, og hadde utsikt til fjorden og veien. Like ved var det flere brakker hvor tyskerne bodde. Vi bar store esker til leiren, et utrolig tungt arbeide. Tyskere slo oss hele tiden med stokker. Maten var suppe fra tyskernes kjøkken. Nordmenn fikk ikke engang snakke med oss, men de brukte enhver anledning til å hjelpe oss med mat og annet når vi jobbet sammen. En annen fange het Israel Levitan og han forteller at de ikke fikk vinterklær, men gikk i sommeruniformene de var tatt til fange. De fikk tresko og måtte arbeide slik i et steinbrudd. Levitan forteller at han tok et annet navn under krigen for å skjule sin jødiske identitet.

Høsten 1944 ble Beisfjord hovedleir for Stalag 330, som omfattet nordlige del av Nordland og Sør-Troms. Stalag betyr Stammanschafts-lager og betyr at leiren er for menige soldater. Administrasjonen for alle fangeleirene i det området vil også ligge i hovedleiren. Hovedleiren vil også ta imot syke fra andre leirer og til dels være en straffeleir. En liten straffeleir ble anlagt bak hovedleiren og hadde rundt 60 fanger i 1944.

På grunn av det store antallet av syke som kom fra leirer fra Sørfold til Sør-Troms, var det mange som døde i Beisfjord-leiren. De ble begravd rett ved siden av leiren i graver med et kors merket med fangenummeret. I 1951 da myndighetene ville flytte alle de døde til en samlegrav på Tjøtta, fant de 305 døde der. En minnestøtte ble satt opp av fangene selv i juni 1945.

Bilde: Juni 1945. Foto av fire tidligere fanger foran den nybygde minnestøtten i Beisfjord. Foto fra T. Furunes.

Kilder:

Mladjenovic, Ljubo. *Beisfjordtragedien*. Oslo 1988.

Dokumenter fra den britiske krigsforbrytelseskommissjon fra Militærarkivet i Beograd, Serbia, oversatt og kopiert av Narviksenteret.

Nytt fra Sovjet-samveldet 22. januar 1947

Fotografier fra Narviksenteret og Bjørn Winsnes.

Mer informasjon om fangeleirene kan fås ved å kontakte Michael Stokke, forsker ved Narviksenteret: ms@narviksenteret.no